

XVIII
a m ž i a u s
studijos

5

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII
a m ž i a u s
studijos

5

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Luomas. Pašaukimas. Užsiėmimas

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2019

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Prahos Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Dr. Andrejus MACUKAS | канд. гіст. н. Андрэй МАЦУК

Baltarusijos mokslų akademijos Istorijos institutas |

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovičų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Kražių g. 5, 01108 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Knygos leidybą pagal „Valstybinę lituanistinių tyrimų ir sklaidos 2016–2024 metų programą“ finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. S-LIP-19-7)

Sponsored by the Research Council of Lithuania

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės

Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2019

© Straipsnių autoriai, 2019

© Lietuvos istorijos institutas, 2019

ISBN 978-609-8183-64-1

ISSN 2351-6968

TURINYS

- Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 12

TARP PAŠAUKIMO IR UŽSIĖMIMO

Andrea Mariani

- Działalność duszpasterska jezuitów w Wilnie: między reformą trydencką a lokalnymi uwarunkowaniami ... 18
Ganytojiška jėzuitų veikla Vilniuje: tarp Tridento reformos ir vietos sąlygų. *Santrauka* ... 43

Jonas Drungilas

- Lietuvos mažesniųjų brolių konventualų provincijos kolektyvinis portretas (XVIII a. antroji pusė – XIX a. pradžia) ... 44
Collective Portrait of the Lithuanian Order of Friars Minor Conventual (late eighteenth–early nineteenth century). *Summary* ... 65

Domininkas Burba

- Livonijos kanauninko, Vilkaviškio klebono Vincento Bakuzičiaus biografija. Keletas XVIII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės katalikų dvasininko portreto detalių ... 67
Biography of Canon Priest of Livonia, Parish Priest of Vilkaviškis Wincenty Bakuzicz. A Few Strokes to the Portrait of the Eighteenth-Century Roman Catholic Priest of the Grand Duchy of Lithuania. *Summary* ... 81

MOKYMAS. MOKYKLOS. MOKYTOJAI

Aistė Paliušytė

- Dailininkų mokymas Radvilų dvare XVIII amžiuje ... 84
Training of Artists in the Residences of the Radvilas in the Eighteenth Century. *Summary* ... 105

Kazimierz Puchowski

- Pijarskie *Collegium Nobilium* w Wilnie. Korzenie i konteksty ... 107
Vilniaus pijorų *Collegium Nobilium*. Ištakos ir kontekstai. *Santrauka* ... 143

Janina Kamińska

- Szkoły Wydziału Litewskiego w strukturze szkolnej Komisji Edukacji Narodowej ... 144
Lietuvos švietimo apygardos mokyklos Tautinės edukacinės komisijos mokyklų struktūroje. *Santrauka* ... 156

Ewa Kula

Wizytacja Adama Kazimierza Czartoryskiego szkół Wołyńskich i Ukraińskich i jej znaczenie dla Komisji Edukacji Narodowej ... 157
Adomo Kazimiero Čartoriskio atliktos Voluinės ir Ukrainos mokyklų vizitacijos reikšmė Tautinei edukacinei komisijai. *Santrauka* ... 177

Olga Mastianica-Stankevič

Profesinės inteligentijos gimimas: Jono Bobrovskio (1777–1823) gyvenimo ir kūrybos atvejis ... 178
The Birth of Professional Intelligentsia: Case of Jan Bobrowski's (1777–1823) Life and Creation. *Summary* ... 189

LUOMAS. KARJERA. VEIKLA

Valdas Rakutis

Luomas, pašaukimas ir profesija Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenėje 1775–1794 m. ... 192
Estate, Calling and Profession in the Military of the Grand Duchy of Lithuania in 1775–1794. *Summary* ... 211

Arnaud Parent

Užsienio mokslininko adaptacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: dr. Jeano-Emmanuelio Gilibert'o atvejis ... 212
Adaptation of a Foreign Scientist in the Grand Duchy of Lithuania: Case of Dr Jean-Emmanuel Gilibert. *Summary* ... 228

Lina Balaišytė

Dailininkas XVIII amžiuje: karjeros galimybės ... 229
The Artist in the Eighteenth Century: Career Opportunities. *Summary* ... 252

Rasa Butvilaitė

Architektas XVIII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje ... 254
Architect in the Society of the 18th Century Grand Duchy of Lithuania. *Summary* ... 270

Auksė Kaladžinskaitė

Giuseppe Fontana – architektas ir bajoras: giminės istorija ... 271
Giuseppe Fontana: Architect and Nobleman: the Family History. *Summary* ... 283

Bernadetta Manys

Wileńscy zarębacze w pierwszej połowie XVIII wieku, czyli historyczne „studium przypadku” ... 284

Vilniaus mėsininkai XVIII a. pirmojoje pusėje, arba istorinis „atvejo tyrimas“. *Santrauka* ... 299

ANOTACIJOS. RECENZIJOS

Adam Stankevič. *Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo veikla*

XVIII a. antrojoje pusėje, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2018. – 527 p. ISBN 978-609-8183-42-9 / *Darius Vilimas* ... 304

Senųjų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kelių aprašymai.

Descriptions of the Old Roads of the Grand Duchy of Lithuania, parengė / prepared by Algirdas Antanas Baliulis, Tomas Čelkis, Vilnius:

Vilniaus universiteto leidykla, 2018, – 430 p. ISBN 978-609-07-0007-5 / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 307

Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794, tom II: *Słownik biograficzny*,

redakcja naukowa: Andrzej Meissner, Agnieszka Wałęga, Warszawa:

Oficyna Wydawnicza ASPRA, 2018, – 774 p. ISBN 978-83-754-5848-0 / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* ... 312

Iliustracijų sąrašas ... 317

Asmenvardžių rodyklė ... 319

Vietovardžių rodyklė ... 334

WIZYTACJA ADAMA KAZIMIERZA CZARTORYSKIEGO SZKÓŁ WOŁYŃSKICH I UKRAIŃSKICH I JEJ ZNACZENIE DLA KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ*

EWA KULA

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Adnotacja. Adam Kazimierz Czartoryski (1734–1823), starosta generalny ziem podolskich, był jednym z ośmiu wybranych przez sejm Rzeczypospolitej w 1773 roku członków Komisji Edukacji Narodowej. W artykule ukazano sylwetkę A. K. Czartoryskiego, z podkreśleniem jego doświadczenia i zasług w dziedzinie oświaty. Głównym zaś celem artykułu jest ukazanie przeprowadzonej przez niego w 1780 roku wizytacji dość rozległego pod względem terytorium i ilości szkół departamentu szkół ukraińskich i podolskich oraz omówienie jej znaczenia dla dalszej działalności Komisji Edukacji Narodowej. Raport powizytacyjny sporządzony przez A. K. Czartoryskiego uznany został za wzorowy, a jego główne punkty zostały włączone do przygotowywanych przez Komisję *Ustaw dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisanych*.

Słowa kluczowe: Adam Kazimierz Czartoryski, Komisja Edukacji Narodowej, wizytacje.

Wprowadzenie

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej, jaki dokonał się 5 sierpnia 1772 roku w Petersburgu (traktaty rozbiorowe zostały ratyfikowane przez Sejm Rozbiorowy 30 września 1773 roku w Warszawie) nie spowodował bynajmniej utraty z pola widzenia problemu edukacji narodowej. Kampania bowiem na rzecz oświaty publicznej trwała już w Polsce od wielu lat¹.

Od ponad 200 lat pedagodzy, politycy i myśliciele zwracali uwagę na konieczność przejścia przez państwo władzy nad szkolnictwem i zapewnienie tym samym młodzieży jednolitego wychowania i wykształcenia obywatelskiego. Przeszkodą

* Publikacja przygotowana w ramach grantu NPRH: Komisja Edukacji Narodowej – model szkoły i obywatela. Koncepcje, doświadczenia i inspiracje (nr 11H12031481).

1 Między innymi Jean-Jacques Rousseau w swoich *Uwagach nad rządem polskim* radził Polakom pielęgnować narodowego ducha i obyczaje, a Pierre Paul Le Mercier de la Rivière zalecał uczyć wszystkich „elementów wiedzy obywatelskiej [...] o własności, bezpieczeństwie, wolności”, zob.: Ambroise Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Wrocław etc.: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1979, p. 9.

w realizacji pojawiających się postulatów była silna w społeczeństwie szlacheckim pozycja jezuitów, zakonu prowadzącego ponad połowę szkół średnich. W szkołach tych uczono według przestarzałych przepisów *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, wydanych w 1599 roku. Program ten, zmieniany w niewielkim stopniu, nie uwzględniał aktualnych potrzeb państwa. W większości czas kształcenia przeznaczany był na nauczanie języka łacińskiego, poetyki i retoryki. Charakteryzując szkolnictwo jezuickie sprzed kasaty, Stanisław Bednarski podkreślił, iż błąd jezuitów polegał na tym, że zbyt jednostronnie oparli nauczanie na językach klasycznych i retoryce, a pominęli inne przedmioty nauczania, które skutecznie mogły przyczynić się do „wyrobienia władz umysłowych” kształconej w ich szkołach młodzieży². Krytkowana była więc szkoła, która nie dawała krajowi dobrego obywatela. Jego przygotowanie było wówczas uważane za jeden z warunków uratowania Rzeczypospolitej.

Po likwidacji zakonu jezuitów zdecydowano na sesji sejmowej w październiku 1773 roku o oddaniu dóbr pojezuickich nowej władzy szkolnej, którą była ustanowiona 14 października tego roku „Komisja nad edukacją młodzi narodowej szlacheckiej dozór mająca”. Tym samym oświata w Polsce stała się ważnym zadaniem ogólnopaństwowym. Rozpoczęto prace zmierzające do ujednoczenia systemu szkolnictwa, utworzenia jego struktury oraz zreorganizowania programów kształcenia. W trosce o jednolite wychowanie polskich obywateli na ziemiach polskich i na kresach Hugo Kołłątaj pisał:

Trzeba [...] dla diecezji ruskich [...] raz na zawsze zrobić fundusz na gorejące światło nauk, któreby wszystkie ciemności rozprędziło, które by stało się prawdę przed oczyma kapłana i rolnika [...] więcej dokażemy w tamtych stronach przez oświecenie, niż gdybyśmy kilka założyli fortec i kilka zbrojnych przyczynili batalionów. Nauki ułagodzą dzikość tamtych krajów, nauki zbliżą obrządek do obrządku i ludzi do ludzi³.

Wśród ośmiu wybranych przez sejm członków Komisji był także Adam Kazimierz Czartoryski⁴.

Pierwszego podziału terytorialnego szkół dokonano przy okazji ustalania planu wizytacji, podczas obrad Komisji, w obecności króla, 22 czerwca 1774 roku.

2 Stanisław Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933, p. 19.

3 Ignacy Chrzanowski, *Komisja Edukacyjna i jej postępek*, Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolf-fa, 1924, p. 34.

4 Sejm powołał w skład Komisji Edukacji Narodowej Ignacego Massalskiego, biskupa wileńskiego, księcia Michała Poniatowskiego, biskupa płockiego, Augusta Sułkowskiego, wojewodę gnieźnieńskiego, Joachima Chreptowicza, podkanclerza litewskiego, Ignacego Potockiego, pisarza litewskiego, księcia Adama Czartoryskiego, generała ziem podolskich, Andrzeja Zamojskiego, kawalera Orderu Orła Białego, Antoniego Ponińskiego, starostę kopajnickiego.

Województwa braclawskie, kijowskie, wołyńskie i podolskie, wchodzące w skład tzw. departamentu ruskiego, oddano Adamowi Kazimierzowi Czartoryskiemu, który sprawował opiekę nad nimi przez 7 lat, tj. do roku szkolnego 1780/81. Po raz pierwszy termin organizacyjny „departament”, który oznaczał grupę szkół w województwach, oddanych pod opiekę jednego komisarza – wizytatora, pojawił się w obradach Komisji Edukacji Narodowej podczas posiedzenia 29 listopada 1774 roku. Rozdzielono wówczas fundusze na poszczególne departamenty, powierzone opiece komisarzy⁵.

Komisja Edukacji Narodowej podpisała 12 września 1775 roku plan rozmieszczenia szkół wojewódzkich i powiatowych na terenie Korony, sporządzony na podstawie raportów i wniosków wizytatorów. Projekt sieci szkolnej oraz jej podział administracyjny na podstawie tego planu przedstawiony został w sejmie w 1776 roku przez Kazimierza Lipińskiego, podkomorzego latyczowskiego.

Szkoły zreformowane przez Komisję realizowały w latach 1773–1794, a także później do początków XIX wieku, nowoczesny program nauczania. Komisja podzieliła program na cztery zasadnicze dziedziny: nauki moralne, naukę wymowy, fizykę i matematykę, kierując się przede wszystkim walorami praktycznymi wiedzy oraz względami dydaktycznymi i wychowawczymi. Decyzją Komisji językiem wykładowym w szkołach był język polski. Łacina pozostała w programie jako jeden z przedmiotów szkolnych, nauczana była razem z językiem i literaturą polską. Taka decyzja pozwoliła na wprowadzenie do programu kształcenia nowych przedmiotów, których dotychczas nie nauczano. Łacina jako język Kościoła, nauki, literatury, sądownictwa, medycyny, dyplomacji i polityki zabierała dotychczas około siedmiu lat nauki. W wyniku reformy przeprowadzonej przez Komisję program szkolny, oprócz religii oraz świeckiej nauki moralnej, obejmował język i literaturę polską wraz z łaciną, matematykę (tj. arytmetykę z geometrią i algebrą), historię z geografią, historię naturalną (czyli biologię z botaniką i zoologią, wiedzę o rolnictwie i ogrodnictwie), fizykę i chemię, mechanikę, logikę, historię sztuk i rzemiosł, naukę o zdrowiu.

Takie połączenie bloków przedmiotów humanistyczno-społecznych oraz matematyczno-przyrodniczych miało charakter ogólnokształcący. Towarzyszące reformom programowym zmiany metod kształcenia i wychowania polegały na tym, że w ciągu dwóch pierwszych lat wszystkich przedmiotów uczył nauczyciel danej klasy, a w klasach wyższych przedmiotów matematyczno-przyrodniczych i humanistyczno-społecznych uczyli już nauczyciele przedmiotowi. Kształcenie rozłożone na sześć klas trwało 7 lat, bowiem klasa V miała dwuletni kurs.

Realizacja nowych programów oraz przestrzeganie przepisów Komisji Edukacji Narodowej wymagało, oprócz dobrze przygotowanych nauczycieli,

5 Hanna Pohońska, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1957, p. 24.

taikę ścisłego i systematycznego nadzoru pedagogicznego i merytorycznego nad szkołami. Omawiana w niniejszym opracowaniu wizytacja szkół miała miejsce w czasie poprzedzającym formalne powstanie hierarchii szkolnej oraz stanu nauczycielskiego. Był to okres dyskusji nad kształtem szkoły oraz modelem nauczyciela. W 1774 roku przyjęte zostały jedynie wstępne rozwiązania, polegające na przekazaniu komisarzom uprawnień do zatrudniania nauczycieli⁶. W tym samym czasie ukazały się przepisy dla prefektów i rektorów szkół, gdzie wskazano ich jako bezpośrednich zwierzchników nauczycieli oraz określono sposób kontroli realizacji programów nauczania w postaci raportów o naukach. Jednak do 1781 roku nie było przepisów w pełni regulujących pracę nauczycieli oraz określających ich miejsce w nowej organizacji szkoły i wychowania pod nadzorem Komisji Edukacji Narodowej. W pewnym stopniu kontrolę nad działalnością szkół i pracą nauczycieli sprawowała Komisja poprzez wizytacje departamentowe, odbywane przez wspomnianych komisarzy. Duże znaczenie dla pracy nauczycieli mógł mieć osobisty ich kontakt z wizytującym, którym był najczęściej komisarz mianowany spośród magnaterii. Komisarz bowiem popularyzował wśród nauczycieli założenia reformy, którą przyszło im realizować. W latach 1781–1783, kiedy wdrażano *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, zapoczątkowano wprowadzanie hierarchii szkolnej oraz stanu akademickiego.

Życie i działalność Adama Kazimierza Czartoryskiego

Adam Kazimierz Czartoryski urodził się 1 grudnia 1734 roku w Gdańsku. Był synem Augusta Czartoryskiego, wojewody ruskiego, oraz Zofii z Sieniawskich, I^o voto Denhoffowej. Czartoryscy należeli do prastarego rodu litewskiego i mogli swój rodowód prześledzić aż do dynastii Giedyminowiczów, gdyż bratem stryjczym założyciela rodu, Konstantego Czartoryskiego, był Władysław Jagiełło. Jak wynika z badań Bronisława Zaleskiego, przywilej króla Zygmunta Augusta dany Aleksandrowi Czartoryskiemu, wojewodzie wołyńskiemu w czasie sejmu w Lublinie 25 lipca 1569 roku, zatwierdzał dokument Władysława Warneńczyka, wydany w Budzie w 1442 roku. Przywilej lubelski potwierdzał używanie herbu i pieczęci książęcej *Pogoń* i mówił o zasługach rodu Czartoryskich. Rodowód książąt Czartoryskich, przyjęty przez Teodora Żychlińskiego w *Złotej księdze szlachty polskiej* (Poznań 1886) był następujący: Giedymin,

6 Dozór i wizytacje szkół województw braclawskiego, kijowskiego, wołyńskiego i podolskiego powierzono Adamowi Czartoryskiemu, województwa wielkopolskiego – Augustowi Sułkowskiemu i Antoniemu Ponińskiemu, województwa mazowieckiego – Andrzejowi Zamojskiemu, województwa litewskiego – Ignacemu Massalskiemu i Joachimowi Chreptowiczowi, województw lubelskiego i podlaskiego – Ignacemu Potockiemu, województw płockiego, sandomierskiego i krakowskiego – Michałowi Poniatowskiemu. Hanna Pohoska, *op. cit.*, p. 20–21.

wielki książę litewski, protoplasta rodu; Olgierd Giedyminowicz, wielki książę litewski, I pokolenie; Konstanty Olgierdowicz, II pokolenie; Bazyli lub Wasil Konstantynowicz, książę na Czartorysku, III pokolenie; Iwan, Aleksander, Michał Bazylewicz, IV pokolenie.

Wywód ten potwierdzony został przez Józefa Wolffa, badacza genealogii rodów litewskich. Opublikował on w 1895 roku dzieło obejmujące genealogię 112 rodzin kniaziowskich litewsko-ruskich, zatytułowane *Kniaziewie litewsko-ruscy od końca XIV wieku*. Umieścił tam ród Czartoryskich w grupie kniaziów pochodzenia litewskiego. Jako potomkowie Giedymina, Czartoryscy wzięli nazwę rodową od Czartoryska, posiadłości książęcej w dawnym powiecie łuckim na Wołyniu. Według J. Wolffa, protoplastą rodu był Konstanty, który władał Czartoryskiem i Czernihowem⁷.

Polityczne znaczenie Czartoryskich w Rzeczypospolitej wzrosło dopiero po konwersji z prawosławia na katolicyzm w XVII wieku Floriana Kazimierza Czartoryskiego. Ogromne wpływy i majątek zdobył jego wnuk Kazimierz, po ślubie z Izabelą Morsztynówną w roku 1693⁸.

Adam Kazimierz kształcił się najpierw pod kierunkiem francuskiego dyplomaty Castery, potem zaś eksjezuity Moneta, z którym we wrześniu 1752 roku wyjechał na dalsze studia do Drezna, Brukseli i Włoch. Przygotowany i zaangażowany przez ojca i stryja Michała, kanclerza litewskiego, do życia politycznego i publicznego, występował po powrocie do kraju jako pośrednik zgody między rodziną a hetmanem Janem Klemensem Branickim, posłował z województwa ruskiego na sejm roku 1758, wtedy też dostał po ojcu generalstwo ziem podolskich, na które odbył uroczysty wjazd dopiero w 1762 roku. Wysłany został przez ojca na dwór carycy Katarzyny do Petersburga w 1759 roku. To właśnie jego ojciec, wojewoda ruski August Czartoryski liczył na to, że Adam Kazimierz uzyska tam wsparcie niezbędne do zdobycia tronu królewskiego. Tymczasem okazało się, że nie zależało mu ani na koronie, ani nawet na władzy. Brał udział w życiu politycznym tylko pod naciskiem ojca. Lubił podróże, bo był ciekawy świata i jego urzędzeń, pragnął rozmów z filozofami⁹. Był on również księciem na Klewaniu i Żukowie, generałem-lejtnantem polskiej armii, generałem-inspektorem litewskiej armii, szefem litewskiego pułku gwardii pieszej¹⁰. Baron Heinrich Karl von Heyking wspominał Czartoryskiego jako biegle władającego językami francuskim, niemieckim, włoskim, angielskim, greckim i tureckim oraz odznaczającego się

7 Szczegółowo kwestie genealogiczne rodu Czartoryskich omawia Tadeusz Frączyk, *Adam Kazimierz Czartoryski. Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012, p. 17–30.

8 Maria Dernałowicz, *Portret Familii*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990, p. 7–10.

9 *Ibid.*, p. 123.

10 Johann Bernoulli, Podróż po Polsce, in: *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. W. Zawadzki, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1963, p. 375.

biegłością w wielu dziedzinach wiedzy. Podkreślał przy tym jego życzliwość i szlachetność¹¹.

W rzeczywistości A. K. Czartoryski dobrze znał łacinę, język grecki nieco słabiej. Czynn timer władał językiem arabskim lub jednym z jego narzeczy, a także perskim. Podejmował próby nauczania się węgierskiego i hebrajskiego. Pozostawił notatki do nauki języka tureckiego, którego również się uczył¹². Przy tym interesował się kulturą, językiem i literaturą Wschodu. Ceniony był przez kilku orientalistów, z którymi utrzymywał kontakt. Przetłumaczył z języka perskiego na francuski utwór perskiego poety Abd-Allaha Hatefiego, tworzącego na przełomie XV i XVI wieku¹³. W życiu codziennym oraz w korespondencji z rodziną i najbliższym otoczeniem posługiwał się językiem polskim, przeplatany zwrotami francuskimi. Jego zamiłowania humanistyczne i filologiczne przejawiały się gromadzeniem ksiąg, czytelnictwem, studiami starożytniczymi i językowymi, tłumaczeniami, wreszcie twórczością własną. W zakres jego zainteresowań wchodziły bogate studia nad historią i literaturą grecką i rzymską, a także nad językami, w tym również orientalnymi. Śledził możliwości i granice przekładów, jak również coś, co można by określić jako gramatykę porównawczą¹⁴.

W roku 1760 i 1762 obrany posłem z województwa ruskiego, zjednywał sobie A. K. Czartoryski wśród szlachty coraz większą popularność, a znaczenie jego podniosło się jeszcze bardziej przez małżeństwo w 1761 roku z jedynaczką Jerzego Flemminga, podskarbiego wielkiego litewskiego, Izabelą, która była dziedziczką olbrzymiej fortuny. Razem z Familią pracował teraz nad przeprowadzeniem idei przebudowy anarchicznego państwa¹⁵. W lipcu 1763 roku wydał pierwsze numery „Monitora”, w których napiętnowano wady narodu polskiego: sarmatyzm, wady szlachty i w ogóle epokę saską. Celem było wychowanie nowego,

11 Heinrich Karl von Heyking, Wspomnienia z ostatnich lat Polski i Kurlandii 1752–1796, in: *Ibid.*, p. 64–65.

12 Michał Cieśla, *Dzieje nauki języków obcych w zarysie. Monografia z zakresu historii kultury*, Warszawa 1974, p. 130.

13 Tadeusz Frączyk, *op. cit.*, p. 526.

14 *Ibid.*, p. 178–179.

15 Familia skupiona wokół rodziny Czartoryskich była jednym z ugrupowań, które miało zdecydowanie postępowy program naprawy Rzeczypospolitej. Początkowo była związana z dworem saskim, potem przestawiła się na sojusz z Rosją. Jednym ze współtwórców polityki Familii był Stanisław Poniatowski herbu Ciołek (1676–1762), ojciec przyszłego króla Stanisława Augusta oraz przyszłego prymasa Michała Poniatowskiego, zwolennik reform w Rzeczypospolitej. Osiągnął on wpływy przez służbę dworowi saskiemu, a następnie przez związek z Czartoryskimi, ożenił się bowiem z Konstancją Czartoryską. Został wojewodą mazowieckim w 1731 r. i kasztelanem krakowskim w 1752 r. Program reform Familii, przedstawiony na sejmie konwokacyjnym w 1764 r. przez Andrzeja Zamoyskiego, zawierał między innymi propozycje dotyczące zniesienia *liberum veto*, ustanowienia na czas przerwy między kolejnymi sejmami „nieustającej rady rezydentów” czyli rządu, kodyfikacji prawa, reformy sądownictwa i modernizacji szkolnictwa, zob.: Jacek Staszewski, 1695–1795, in: Henryk Samsonowicz [et al.], *Polska na przestrzeni wieków*, wyd. II zmienione, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006, p. 340–341.

patriotycznego społeczeństwa pasującego do współczesnego nurtu Oświecenia w Europie. Dlatego z pasją zajął się organizacją i prowadzeniem otwartego w 1765 roku korpusu kadetów, objął też stanowisko komendanta szkoły rycerskiej¹⁶. Opracował *Katechizm kadecki* i wraz z członkami Towarzystwa Literatów szereg podręczników. *Katechizm kadecki* wydawany był wielokrotnie. Na przełomie roku 1774 i 1775 ukazała się nieco poszerzona jego wersja, licząca stron 7. Natomiast w drugiej połowie 1775 roku dodano w nim punkt w postaci pytania: „Czy może jakimkolwiek sposobem ująć wniosku nieuczciwości ten, co się stara polepszać swój stan przez facjendy lub też przez szulerstwo”? Tytuł zmieniono wówczas na *Katechizm moralny dla uczniów Korpusu Kadetów*. W szkole tej uczono nie tylko przedmiotów wojskowych, ale i wszelkich innych nauk, a przede wszystkim patriotyzmu. Wychowankami szkoły byli m.in. Tadeusz Kościuszko i Julian Ursyn Niemcewicz.

Jako posiadający doświadczenie w pracy wychowawczej, Czartoryski już w 1773 roku służył Komisji opracowanym przez siebie memoriałem pt. *Początkowy abrys do planty edukacji publicznej*, którego celem było, „aby wychowanie krajowe nie tylko służyło młodzi szlacheckiej, ale też na wszystkich, każdej kondycji ludzi się rozciągało”¹⁷. Proponował więc rozszerzenie oświaty na klasy dotychczas pod tym względem upośledzone. Natomiast jeśli chodzi o synów szlacheckich, pisał o takim ich przygotowaniu, aby mogli z pożytkiem służyć Rzeczypospolitej. Powinni byli być przygotowani zarówno do stanu duchownego, jak i politycznego, dalej – do stanu wojskowego, dyplomacji, sądownictwa oraz do pracy w urzędach skarbu i w różnych kancelariach. Nowością były tutaj zalecenia dotyczące przygotowania szlachty do funkcji, których przedstawiciele tego stanu dotychczas nie podejmowali, głównie z uwagi na swoją dumę stanową. Czartoryski zaproponował, aby synowie szlacheccy przygotowywani byli do zawodu nauczycielskiego w kolegiach szlacheckich i akademiach, a także by mogli pracować w dziedzinie ekonomii, handlu, budownictwa, a więc w zawodach, które jako potrzebne do polepszenia kraju, dodadzą wykonującym je szlachcicom szacunku i poważania w społeczeństwie. Czartoryski doszedł bowiem do wniosku, że czas najwyższy zmienić postawę szlachcica z konsumpcyjnej i biernej na aktywną i twórczą. Dlatego nie mógł uznać edukacji za dobrą tak długo, jak długo choćby jeden szlachcic będzie wiódł żywot „próżnującego domatora”. Wskazując nowe zawody pragnął przełamać głęboko zakorzeniony przesąd, zgodnie z którym tylko stan wojskowy i prawniczy był godny szlachcica. W ten sposób, odciążając przepelnioną

16 Helena Waniczkówna, Czartoryski Adam Kazimierz Joachim Ambroży Marek, książę (1734–1823), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. IV, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, p. 249–257.

17 Adam Czartoryski, *Początkowy abrys do planty edukacji publicznej*, in: *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacji Narodowej*, wybór i oprac. K. Mrozowska, Wrocław-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, p. 144–156.

palestrę, chciał otworzyć dotychczas zaniedbane pola pracy dla młodzieży, która po ukończeniu szkoły stawała przed trudnym zadaniem uzyskania odpowiednich środków utrzymania¹⁸. Dla wykształcenia szlachcica, który miałby kwalifikacje do skutecznego wykonywania każdej ze wspomnianych funkcji, Komisja przy współpracy szerokiego grona osób stworzyła program kształcenia i wychowania, dający nadzieję na ukształtowanie nowego typu obywatela, przydatnego w procesie naprawy Rzeczypospolitej.

Ponieważ Czartoryskiemu zależało na kształtowaniu charakterów młodego pokolenia, dwa lata później, w 1775 roku wydał *Obowiązki studenckie przez pytania i odpowiedzi*, znane także jako *Powinności studenckie*. Początkowo były one przeznaczone dla szkół departamentu ruskiego, i tam też przede wszystkim były używane. Później obowiązywały we wszystkich szkołach Komisji Edukacji Narodowej. Był to *Katechizm kadecki* opracowany przez A. K. Czartoryskiego dla uczniów Szkoły Rycerskiej w zmienionej redakcji. *Obowiązki studenckie* były w szkołach Komisji Edukacji Narodowej jednym z podręczników do nauki moralnej dla klas I i II¹⁹. Niezależnie od ogłoszonych w połowie 1775 roku szczegółowych rozporządzeń Komisji dotyczących wychowania i nauczania w szkołach wojewódzkich i parafialnych, przygotował własny memoriał o wychowaniu i wykształceniu młodzieży, zaczynający się słowami: *W doświadczeniu znalazły się dowody, jak daleko nalogi i pojęcia uzbierane w rannej młodości porze...* Memoriał ten, zawierający wiele myśli i zwrotów charakterystycznych dla pisarstwa A. K. Czartoryskiego, do dzisiaj pozostaje w rękopisie w zbiorach Biblioteki Czartoryskich²⁰.

W 1781 roku A. K. Czartoryski został marszałkiem trybunału litewskiego.

Działalność Adama Kazimierza Czartoryskiego w Komisji Edukacji Narodowej

Adam Kazimierz Czartoryski był starostą generalnym ziem podolskich, był bowiem właścicielem znacznej części tej krainy. Jego ogromne majątki na Ukrainie liczyły 194 miasta i wsie (były to połączone starostwa latyczowskie i kamieniec-kie)²¹. Zaproszony został do pracy w Komisji Edukacji Narodowej przez biskupa Ignacego Jakuba Massalskiego, w październiku 1773 roku. Jednak urządowanie rozpoczął dopiero 30 maja 1774 roku, po powrocie z zagranicy. W ciągu półrocznego pobytu na Zachodzie miał okazję do zapoznania się ze szkolnictwem. Swoje refleksje przedstawił na posiedzeniu Komisji 30 maja 1774 roku. Zlecono mu wtedy, aby wspólnie z obywatelami województw wyznaczył najdogodniejsze miej-

18 Mieczysława Miterzanka, *Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego, generała ziem podolskich*, Warszawa-Lwów: Nakładem Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego, 1931, p. 155–156.

19 *Ibid.*, p. 182–183.

20 Tadeusz Frączyk, *op. cit.*, p. 358–359.

21 Daniel Beauvois, *Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005, p. 34, 383.

sca dla szkół wojewódzkich w braclawskim, kijowskim, wołyńskim i podolskim. Na sesji 22 czerwca 1774 roku powierzono księciu A. K. Czartoryskiemu szkoły w wymienionych województwach²². Był to najrozleglejszy pod względem terytorium i ilości szkół departament województw ruskich²³. Komisja starała się ściśle nadzorować pracę nauczycieli, szczególnie w pierwszym okresie, kiedy w większości w szkołach uczyli pozostawieni tam jezuiti. Temu służył cały system wizytacji, konferencji, instrukcji a także podręczniki, nagrody i awanse dla pilnych, wykonujących polecenia Komisji, i kary w postaci upomnień, czasem usunięcie ze szkoły tych niespełniających oczekiwań władz oświatowych.

Do obowiązków komisarza departamentu należała wizytacja szkół, podlegających jego władzy. Według instrukcji dla wizytatorów z 1774 roku komisarz generalny mógł „do tego dzieła subdelegować godne i wybrane od siebie osoby”, o ile inne zajęcia nie pozwalały dokonać mu tego osobiście. Pierwsze wizytacje, związane ze sprawą likwidacji klasztorów i szkół pojezuickich oraz organizacją nowych, przeważnie o charakterze ekonomicznym, wymagały ludzi obeznanych z miejscowymi warunkami²⁴. Już wtedy A. K. Czartoryski swoim podejściem do zadania organizowania sieci szkolnej zyskał sobie opinię osoby najstaranniej wypełniającej te obowiązki. Wysłał jako wizytatorów-subdelegatów Józefa Lipińskiego – podkomorzego latyczowskiego, Leonarda Marcina Świejkowskiego – sędziego ziemskiego województwa braclawskiego, Andrzeja Gawrońskiego – podstarościego grodzkiego latyczowskiego, Adama Jakukiewicza i Franciszka Zabłockiego – pracowników Komisji Edukacji, i powierzył im zadanie zorganizowania sieci szkolnej na podległym sobie terenie. Mieli ponadto wybrać spośród eksjezuitów tych, którzy zasługiwali na pozostawienie ich w szkołach, przekazać profesorom i prefektom instrukcje Komisji oraz opracować dla każdej szkoły regulamin tymczasowy²⁵. Pierwsze wizytacje, a do takich należała ta z 1774 roku, wymagały ogromnej pracowitości i wytrwałości, był to bowiem czas reorganizacji szkół oraz dostosowywania ich do nowego ustroju szkolnego. Wizytujący mieli więc zadanie zaznajomienia nauczycieli z założeniami funkcjonowania tego systemu, a także sprowadzenie do szkół profesorów, którzy opuścili już dotychczasowe swoje miejsca pracy, nie mając środków do życia ani nie widząc nadziei poprawy na przyszłość. Nowa organizacja nauczania wymagała od wizytujących także pozyskania dla tych działań miejscowego społeczeństwa, usposobionego przecież dość niechętnie, a czasem nawet wrogo do nieznanymi szkoł. A. K. Czartoryski wielokrotnie zastrzegł, aby nic bez jego wiedzy i pozwolenia nie działo się w departamencie ruskim. W departamencie tym, zamieszkałym przez ludność mieszaną pod względem narodowości i wyznania, działało kilka szkół

22 *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1773–1777*, wyd. Teodor Wierzbowski, zeszyt 37, Warszawa: z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1910, p. 20, 22.

23 *Ibid.*, p. 47.

24 Mieczysława Miterzanka, *op. cit.*, p. 175.

25 Ambroise Jobert, *op. cit.*, p. 32.

utrzymywanych przez zakon bazyliński. Po kasacie zakonu jezuickiego bazylianie zwrócili się do Komisji z prośbą o przejęcie jego szkół. Na żądanie Czartoryskiego jako komisarza departamentu przesłali szczegółowy projekt zorganizowania szkół w Żytomierzu, Owruczu, Łucku, Krzemieńcu, Ostrogu, Barze, Kamieńcu, Międzyborzu, Winnicy i Granowie. Podejmując rozmowy z bazylianami w tej sprawie, Czartoryski kierował się głównie chęcią ukrócenia praktyki wysyłania młodzieży zamieszkującej tereny kresowe do szkół rosyjskich. Uważał, że jeśli bazylianie jako zakonnicy obrządku greckokatolickiego przejmą szkoły, będą w stanie wykazać, że oprócz obrządku nie ma żadnej różnicy w religii, co przywróci spokój i zjednoczy miejscową ludność. Po pierwszym rozbiórze Rzeczypospolitej na terenie departamentu ruskiego działały cztery szkoły bazylińskie: w Lubarze i Humanu na poziomie szkół wojewódzkich, w Szarogrodzie i Hoszczy (później w Ostrogu) na poziomie szkół powiatowych. Na terenie departamentu wołyńskiego znajdowała się szkoła bazylińska we Włodzimierzu Wołyńskim, formalnie podległa prowincji litewskiej. W wyniku ustaleń Komisja powierzyła bazylianom szkoły w Barze w 1781 roku, w Ostrogu w 1777 roku i w Owruczu w 1783 roku²⁶. W 1779 lub 1780 roku powstała nowa szkoła bazylińska w Kaniowie²⁷.

Wizyta Adama Kazimierza Czartoryskiego w szkołach wydziału wołyńskiego i ukraińskiego w 1780 roku

Podlegający Czartoryskiemu departament szkolny był największy nie tylko pod względem terytorium, lecz i pod względem ilości szkół, przy największym niedostatku sił nauczycielskich i niedoborach finansowych. Na czternaście kolegiów (osiem wojewódzkich – Łuck, Żytomierz, Kamieniec, Winnica, Włodzimierz, Międzyrzecz, Lubar, Humań; sześć powiatowych – Ostróg, Krzemieniec, Owruć, Bar, Hoszcza, Szarogród) było początkowo zaledwie 52 nauczycieli i to przeważnie dawnego typu, podczas gdy powinno być co najmniej o czternastu więcej. W roku 1776 proporcje te zmieniły się nieco na korzyść²⁸. Niebawem, w 1777 roku, szkoła w Hoszczy przestała istnieć, po oddaniu bazylianom kolegium jezuickiego w Ostrogu²⁹.

26 Beata Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014, p. 314–315, 325.

27 Irena Szybiak, Sieć szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej, in: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973, p. 259.

28 Lipiński podał w 1776 r., że w departamencie były szkoły eksjezuickie: 4 wojewódzkie i 4 powiatowe oraz zakonne: 4 wojewódzkie i jedna powiatowa. Uczyli w nich eksjezuici – 45 osób, duchowni – 10 osób. Ponadto było 25 emerytów. Zygmunt Kukulski, *Pierwiaszkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, Lublin: Lubelski Komitet Obchodu 150-ej rocznicy ustanowienia Komisji Edukacyjnej i zgonu St. Konarskiego, 1923, p. 162.

29 Beata Lorens, *op. cit.*, p. 314–315.

Do trudnych warunków na kresach, ograniczających uzyskiwanie dobrych wyników w organizacji szkolnictwa na tych terenach, należy zaliczyć odległość od centrów życia kulturalnego, złe warunki komunikacyjne, a także niższe uposażenie nauczycieli niż w innych departamentach. „Powszechnie uskarżają się profesorowie, iż mając tenże sam układ nauk od Komisji przepisany, widzą się być pokrzywdzonymi, kiedy mniejszą o czterysta złotych, niż profesorowie w Litwie biorą pensję” – pisał A. K. Czartoryski w swoim raporcie z 1780 roku³⁰. Były to przyczyny, dla których rozwój szkolnictwa w departamencie ruskim był powolny i dość mierny. Z tego powodu Czartoryski zażądał na sesji Komisji Edukacji Narodowej 13 maja 1778 roku utworzenia departamentu wołyńskiego, na który składałyby się szkoły w Łucku, Międzyrzeczu, Krzemieńcu, Ostrogu, Włodzimierzu i Ołyce. Szkoły te oddano w zarząd Michałowi Mniszchowi, sekretarzowi Wielkiego Księstwa Litewskiego³¹. Decyzja ta miała usprawnić załatwianie spraw tego rozległego terytorium³². Komisja Edukacji Narodowej zleciła M. Mniszchowi nadzór nad rachunkowością oraz oddała w zarząd departament wołyński, wchodzący w skład ogromnego departamentu ruskiego.

A. K. Czartoryski w 1780 roku osobiście wizytował szkoły w Lubarze, Żytomierzu, Winnicy, Barze i Kamieńcu Podolskim³³. Z uwagi na odległość nie wizytował szkoły w Owruczu, opierając się na sprawozdaniu przedstawionym przez ks. Michała Sobolewskiego³⁴, prefekta owruckiego. Stąd w omawianym

30 *Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, wyd. Teodor Wierzbowski, zeszyt 25, Warszawa: z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1907, p. 41.

31 Michał Mniszech (1748–1806), syn Jana Karola Mniszcha podskarbiego wielkiego litewskiego oraz Katarzyny z Zamoyskich. Ok. 14 roku życia oddany został pod opiekę Eliasza Bertranda, pastora kościoła francuskiego w Bernie, który dwukrotnie zawiózł go do Voltaire'a oraz zbierał w podróż do Niemiec, Anglii, Francji i Włoch. W państwach romańskich prowadził studia nad życiem ekonomicznym i stosunkami społecznymi. Po powrocie do Polski opublikował szereg artykułów i pracę pt. *Historia Kazimierza Wielkiego* (1777). Był dobrym administratorem i bardzo pracowitym urzędnikiem. Zarządzał finansami króla jako przewodniczący Królewskiej Komisji Skarbowej, w latach 1778–1780 był sekretarzem Rady Nieustającej, w r. 1781 został marszałkiem nadwornym litewskim, w r. 1783 marszałkiem wielkim koronnym. W latach 1782–1786 był przewodniczącym Departamentu Policji, Ambroise Jobert, *op. cit.*, p. 67–68.

32 Mieczysława Miterzanka, *op. cit.*, p. 177–178; *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778–1780*, zeszyt 38, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa: z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1913, p. 41–42.

33 Kajetan Koźmian wspominał przejazd A. K. Czartoryskiego do swoich dóbr na Podolu w 1782 r. Przejeżdżał on przez Lublin, gdzie przebywał jeden dzień, a zatrzymał się w apartamentach prefekta szkoły wydziałowej w Lublinie. Uczniowie witali go oracjami w języku łacińskim. Czartoryski poprosił prefekta o trzy dni rekreacji dla młodzieży szkolnej, według słów Koźmiana obietnicę dotrzymano. Kajetan Koźmian, *Pamiętniki*, cz. I (1780–1815), Warszawa: Wyd. Kazimiera Gadomska, 1907, p. 43–44.

34 Michał Sobolewski (1731– po 1791), eksjezuita, nauczyciel, akademik. Po studiach filozoficznych w Kaliszu i Lwowie (1755–1758) uczył w Krzemieńcu gramatyki i syntaksy oraz poetyki. Teologię studiował w Lublinie i Łucku (1762–1766), następnie był kaznodzieją i prefektem budowy w Kamieńcu Podolskim (1766/67), a od 1770/1771 także prefektem szkoły w Owruczu. Po kasacie zakonu pozostał na miejscu. Zarządzał również kasą prowincjonalną Komisji Edu-

raporcie uwzględnił także szkołę owrucką. Natomiast, jak wyjaśnił, szkoły w Humaniu i w Szarogrodzie były wizytowane przez delegowanego tam ks. Ignacego Omiecińskiego³⁵, proboszcza tuczyńskiego, znanego Komisji, ale tych już w raporcie nie umieścił³⁶.

Na łamach „Gazety Warszawskiej” ukazała się wówczas notatka o takiej treści:

Książę Jegomość Adam Czartoryski, generał ziem podolskich, wstąpiwszy po drodze, jako komisarz Edukacji Narodowej, do szkół łuckich, łyckich i ostrogskich, które przed dwoma laty do jego departamentu należały, począł wizytę szkół departamentu swego, ukraińskich i podolskich, i już szkoły lubarskie dnia 23, żytomierskie dnia 26 i winnickie dnia 29 maja, przy licznym rozmaitem Państwa dla przywitania siebie zebranego zgromadzeniu, zwiedzał z wielkim swoim i przytomnych gości ukontentowaniem. Porządek, którym książę jegomość swą wizytę odprawuje, jest taki: Wgląda naprzód w porządek ogólny nauk, i w rząd ekonomiczny szkół i kollegiów, jako też reparacje poczęte, lub dokończone; składa potem sesje z rektorami, prefektami i profesorami, toż wizytuje każdą z osobna klasę, bawiąc się najmniej po godzinie; zbiera potem dyrektorów, i wypytuje się o sposobach uczenia i pilnowania dzieci; na koniec zebranej całej młodzi rozdaje własną ręką w książkach do nauk stosujących się nadgrody, dając razem te jej nauki, aby się każdy starał być dobrym człowiekiem, dobrym chrześcijaninem, i poczciwym obywatel³⁷.

kacji Narodowej. Nadzorował odbudowę kolegium i kościoła w Winnicy po pożarze w 1779 r. oraz wznoszonego wg jego planów murowanego budynku szkoły w Żytomierzu. Wezwany przez A. Czartoryskiego zdał mu ustną relację ze szkoły w Owruczu wg punktów instrukcji, a na jego życzenie w lipcu 1780 r. przesłał do Komisji szczegółowe sprawozdanie. Na wniosek Czartoryskiego został mianowany prorektorem szk. podwydziałowej w Owruczu i 5 09 1781 złożył w Warszawie przysięgę, zobowiązując się do przestrzegania „Projektu Ustaw” Komisji Edukacji Narodowej i podpisał submisję. Był kanonikiem kijowskim od 1784 r., *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień SJ, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1996, p. 628.

35 Ignacy Omieciński, urodził się 1 lutego 1717 r., wstąpił do zakonu 12 sierpnia 1732 r. Studiował retorykę w Jarosławiu (1734–1735), filozofię w Ostrogu (1735–1738), teologię w Krakowie (1742–1746). Był nauczycielem klas niższych w Krośnie, Lwowie i Kamieńcu (1738–1742), później retoryki w Krośnie i Kamieńcu (1747–1749). Był przełożonym w Kamieńcu (1749–1753), Żytomierzu (1753–1762), Jurowicach (1762–1765) i w domicylium warszawskim (1765–1770). W chwili kasaty zakonu jezuitów pracował przy kościele w Ostrogu. Był w r. 1779 wizytatorem subdelegowanym, zwiedził szkoły w Humaniu i Szarogrodzie. Stary i schorowany starał się o uniknięcie zaszczytu wizytatora w 1780 r. W 1783 r. był proboszczem w Wieleńdniczu, Jan Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzup. L. Grzebień, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973, p. 90.

36 *Raporty generalnych wizytatorów*, p. 36–41.

37 *Gazeta Warszawska*, nr 48 z dnia 14 czerwca 1780, *Suplement*, p. 5.

Raport wizyty departamentu szkół ukraińskich i podolskich, sporządzony po wizytacji przez Czartoryskiego, składał się z dwóch części. Pierwsza część zawierała 3 punkty, w których A. K. Czartoryski, pomieścił jego zdaniem, kwestie najistotniejsze.

Na początku wymienił, jakie zagadnienia szczegółowe są przedmiotem oceny funkcjonowania wizytowanych przez niego szkół.

W pierwszej kolejności zamieścił w raporcie dane dotyczące ilości klas, liczby profesorów oraz liczby uczniów w danej szkole. Następnie sprawdzał, czy nadchodzące z Komisji rozporządzenia i dyspozycje są przez prefekta szkoły oznajmiane nauczycielom i czy są gromadzone w jednej księdze. Kolejne punkty to prowadzenie przez szkołę diariusza, zgodnie z zaleceniami Komisji, a także księgi, w której rejestrowani byli uczniowie uczący się w szkole oraz ci, którzy szkołę opuścili. Odnotowywał Czartoryski, jak często prefekt wizytuje stancje uczniowskie. Następnie badał, czy przedmioty wykładane w szkole są zgodne z zaleceniami Komisji Edukacji Narodowej. Kolejne cztery zagadnienia dotyczyły podręczników: czy i jakie są używane w szkole, z jakich książek korzystają nauczyciele w przypadku braku podręczników do niektórych przedmiotów³⁸. Trzy kwestie dotyczyły działań prefekta, a mianowicie: czy i jak często wizytował on klasy, czy i jak często odbywał sesje z nauczycielami i czy były one wpisywane do diariusza szkoły oraz czy i jak często odbywał sesje z dyrektorami i czego one dotyczyły.

Wśród zagadnień związanych z katechizacją i wychowaniem religijnym uczniów, co wchodziło w zakres wychowania moralnego, interesowało Czartoryskiego, czy uczniowie nauczani są w niższych klasach katechizmu, a w wyższych nauki duchownej (religii), czy codziennie odbywa się msza studencka, czy uczniowie spowiadają się, czy uczestniczą w rekolekcjach przed Świętami Wielkanocnymi³⁹.

Punkt drugi części pierwszej raportu dotyczył spraw finansowych szkoły. We wszystkich wizytowanych szkołach A. K. Czartoryski ustalał, skąd pochodzą środki finansowe na działalność i jakiej są wysokości, a także, czy otrzymywane są regularnie. Sprawdzał, czy wizytowana szkoła ma dochód z tytułu wynajmowanych pomieszczeń. Wyjaśniał również, czy środki na pensje dla nauczycieli i emerytury dla „wysłużonych” wypłacane są regularnie. W tej sprawie Czartoryski rozmawiał indywidualnie z każdym nauczycielem.

Następnie sprawdzał, czy prowadzona jest w szkole księga wpływów (*percepta*) oraz wydatków (*expensa*) pieniędzy. Ustalał też wysokość wydatków na tzw. *sarta tecta*, czyli remonty i zapisywał, na co wydawano najwięcej. Zwracał w szczególności uwagę, jakiego rodzaju prace remontowe wykonano od chwili

38 W czasie, kiedy A. K. Czartoryski sporządzał raport, nie było jeszcze podręczników m.in. do historii, geografii, geometrii, fizyki, logiki, prawa i retoryki.

39 *Raporty generalnych wizytatorów*, p. 37.

przejęcia szkół przez Komisję Edukacji Narodowej. Tę część raportu zamykał zapis, dotyczący prowadzenia wspólnego stołu dla nauczycieli i prefekta, zgodnie z wymaganiami Komisji⁴⁰.

Sesje z prefektami i nauczycielami dostarczały Czartoryskiemu poglądu na stan i braki szkół. Egzaminował młodzież osobiście, interesował się poziomem i zakresem nauki, stosowaną przez profesorów metodą nauczania i przyswajania lekcji przez uczniów. Dopytywał się, czy nie uczą się tylko na pamięć, czy rozumieją, co odpowiadają na pytania, czy pamiętają, czego nauczyli się w niższych klasach itd. Podkreślał znaczenie wiedzy praktycznej, interesował się kaligrafią i ortografią uczniów, geometrią i arytmetyką, wymagał stosowania w nauczaniu przyrządów i ćwiczeń praktycznych.

W części drugiej raportu omówił sposób nauczania w szkołach poszczególnych przedmiotów, podkreślając zarazem, że nie wszędzie są one wykładane zgodnie z zaleceniami Komisji. Tę część raportu otwierała informacja o przeprowadzonym przez Czartoryskiego egzaminie we wszystkich klasach. Egzaminował on uczniów, poczynając od klasy I, ze wszystkich przedmiotów. W tym celu każdy nauczyciel przygotował listę pytań, na które uczniowie winni byli odpowiedzieć. Jak zaznaczył w raporcie Czartoryski, chciał zorientować się, w jakim stopniu uczniowie opanowali poszczególne przedmioty. Z tym związana była analiza sposobu wykładania przez prowadzących je nauczycieli.

Czartoryski sprawdzał programy kształcenia, zwłaszcza przedmiotów nowych, wprowadzonych do programu decyzją Komisji Edukacji Narodowej, takich jak fizyka, logika, metafizyka, pod kątem treści niepotrzebnych, zbytecznych. Po odnotowaniu w raporcie rezultatów powyższej analizy, zajął się postępami uczniów. A więc kontrolował, czy uczniowie klas wyższych zapamiętali treści, które poznali w trakcie nauki w klasach niższych. Poza tym sprawdzał, czy uczniowie rozumieją swoje odpowiedzi na zadane przez wizytującego pytania. Chodziło w tym wypadku o ustalenie, czy uczniowie nie uczą się zadanych treści na pamięć. Przedmiotem zainteresowania wizytatora była również kaligrafia, niezmiernie wówczas istotna ze względu na rodzaj przyszłej pracy wychowanków szkół, na przykład w palestrze. Przy tej okazji sprawdzał Czartoryski znajomość ortografii wśród uczniów.

Istotną kwestią z punktu widzenia wizytującego było łączenie teorii z praktyką podczas lekcji geometrii. W tym zakresie interesował się, czy w szkole są potrzebne do tego pomoce naukowe.

Tę część raportu zamykały rozważania dotyczące ustalenia przyczyny słabych postępów uczniów, jeśli taka sytuacja miała oczywiście miejsce.

W niniejszych rozważaniach mniejszą uwagę, ze względu na cel artykułu, poświęcono результатам wizytacji z 1780 roku w poszczególnych szkołach. Naj-

40 *Ibid.*

ważniejszy był jej przebieg. Niemniej wypada zwrócić uwagę na najistotniejsze spostrzeżenia wizytującego.

Szczególną troską otaczano naukę moralną, w skład której wchodziła nauka prawa, polityka i ekonomika. Dla wielu szkół był to przedmiot nowy, do którego nie było podręczników ani odpowiednio przygotowanych nauczycieli. Czartoryski zanotował w raporcie, że nauka moralna była we wszystkich szkołach przedmiotem obowiązkowym, jednak profesorowie niezupełnie jeszcze przyjęli sposób jej dawania, ponieważ na tym najwięcej przestają, aby dzieci książeczkę moralną na pamięć umiały. Tylko prawo natury i prawo polityczne wykładano wszędzie „dość pożytecznie”⁴¹.

Czartoryski stwierdził, że łacina była nauczana wszędzie bardzo dobrze. Jeśli chodzi o język polski, nie pisał on w raporcie o gramatyce, a o retoryce stwierdzał krótko, że wszędzie uczono jej dość dobrze, oprócz Lubaru, gdzie poziom wykładania tego przedmiotu był słaby.

W zakresie nauczania historii i geografii, przedmiotów nowo wprowadzonych do programu kształcenia, Czartoryski stwierdził, że wszędzie „ledwie idą miernie”. Jego zdaniem brak było odpowiednich książek i map, uważał więc, że trzeba koniecznie dokonać zakupów dla szkół. Namawiał więc księgarza Grölla, aby założył filię w Kamieńcu, „co od kilku już miesięcy skuteczniał”⁴².

Geometrii, zdaniem Czartoryskiego, dobrze uczono w Żytomierzu, Winnicy i Kamieńcu, natomiast źle w Lubarze. Wcale nie uczono jej w Barze. Natomiast we wszystkich szkołach dość pożytecznie uczono arytmetyki.

Nauki przyrodnicze były wówczas nowością, spopularyzowała je dopiero Komisja Edukacji Narodowej. Czartoryski zwrócił uwagę, że uczono tego przedmiotu w 1780 roku tylko w Winnicy na podstawie książki Jana Bielskiego *Widok Królestwa Polskiego*⁴³, ale nie uczono w pozostałych szkołach departamentu. Zalecił więc, aby w miarę możliwości nauki te były wszędzie wykładane. Fizyka najlepiej wypadła w Żytomierzu i Winnicy, dość dobrze w Kamieńcu i Lubarze. Czartoryski wyodrębnił w protokole naukę mechaniki i hydrauliki. Dobry poziom nauczania logiki był w Żytomierzu i Winnicy, dość dobry w Kamieńcu, zły w Lubarze⁴⁴.

Na końcu wspomniał o nauczaniu w wizytowanych przez siebie szkołach języków nowożytnych. Nadmienił jedynie, że w szkołach w Żytomierzu i w

41 *Ibid.*, p. 38.

42 *Ibid.*, p. 39.

43 *Widok Królestwa Polskiego ze wszystkimi województwami, xięstwami i ziemiami, monarchiami i monarchiniami, iako też monarchów tychże i monarchin prawami, Rzeczypospolitej stanami i tychże stanów urzędami i uroczystościami, sejmikami, sejmem, senatem rad, związków, okazowań, pospolitego ruszenia, sądów, skarbu, wojsk, w pokoju, i w wojnie zabawami. W krotkim zgoła, a rzeczywistym duchownego i świeckiego rządu opisie, rodzowitym językiem polskim szkolnej polskiej szlachetnej młodzieży wystawiony*. Przez X. Jana Bielskiego S.J., Poznań: Drukarnia Jezuitów, 1763.

44 Hanna Pohoska, *op. cit.*, p. 191.

Kamieńcu Podolskim wykładane są języki niemiecki i francuski, zaś w Winnicy sam tylko niemiecki⁴⁵.

Mimo opracowania dość szczegółowego raportu, ten doświadczony organizator oświaty zamieścił w nim ogólnikową informację, że w szkołach barskich „popis nie ze wszystkim udał się, o czym dobrze upomnieni prefekt i profesorowie, rozumiem, że skutecznie poprawią się”⁴⁶. Wydaje się więc, że jedynie sami zainteresowani, to znaczy nauczyciele oraz wizytujący szkołę Czartoryski wiedzieli, czego dotyczyły krytykowane w raporcie niedociągnięcia. Najprawdopodobniej jednak chodziło o bardzo mierne przygotowanie uczniów z algebry i geometrii, nie było bowiem jeszcze w tym roku w szkole barskiej książek do nauczania tych przedmiotów. Z tego też powodu nie uczono tu przyrodoznawstwa, bardzo słabe wyniki uczniowie osiągnęli z historii i geografii⁴⁷.

A. K. Czartoryski pochwalił nauczycieli i rektorów szkół w Lubarze, Żytomierzu, Winnicy i Kamieńcu, a o uczniach napisał: „Uczniowie pod tymi profesorami będący dokładnym na wszystko odpowiadaniem, ujęciem przemów, potwierdzili zupełną nauczycielów zdatność i usilną w uczeniu aplikacją”⁴⁸. Najwyżej więc ocenił, co wynika z powyższego przeglądu, funkcjonowanie szkoły w Winnicy.

Raport Czartoryskiego czytany był na sesji Komisji Edukacji Narodowej 21 listopada 1780 roku. Zanotowano wówczas w protokole posiedzenia:

Wdzięczność księciu za tak chwalebną i użyteczną pracę przyzwoicie oświadczoną Komisja w protokole zapisać zaleciła. Raport zaś czyli sposób tej wizyty dokładnie wykonanej za wzór mających na potem wizytować szkoły publiczne przyjęła. Szkołom Żytomierskim i Winnickim w raporcie z największej we wszystkim dokładności szczególnie Komisji zaleconym, postanowiła Komisja przez osobne listy do prefektów wyrazić ukontentowanie swoje, z pochwaleniem przykładnej pilności uczących się i uczących⁴⁹.

Jesienią 1780 roku, kiedy rozpoczęły się prace nad nowymi ustawami, powstały też odmienne koncepcje dotyczące urzędu wizytatorskiego. Uzgodniono, że odpowiedni rozdział w *Ustawach* opierać się będzie nie tylko na dotąd istniejących przepisach i uchwałach, ale również na dotychczasowych doświadczeniach. Raport ks. A. K. Czartoryskiego wydawał się do tego wprost idealny. Z tego względu

45 *Raporty generalnych wizytatorów*, p. 39.

46 *Ibid.*

47 *Ibid.*

48 Hanna Pohoška, *op. cit.*, p. 219–220.

49 *Protokoły posiedzeń Komisji Edukacji Narodowej 1778–1780*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa: z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1913, p. 222.

Ignacy Potocki⁵⁰, prezydujący w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych, gdzie pracowano nad ułożeniem *Ustaw*, przekazał Towarzystwu raport Czartoryskiego, w celu wykorzystania go w pracach nad przygotowaniem nowej instrukcji dla wizytatorów. Raport ten był wzorem dla Grzegorza Piramowicza, który, podobnie jak to zrobił Czartoryski w swoim raporcie, opracował w siedmiu punktach *Uwagi do punktów instrukcji dla wizytatorów szkół narodowych*. Proponował podzielenie instrukcji na trzy części: nauki, policja i gospodarstwo. Wizytator powinien mianowicie sprawdzać, jakie jest rozłożenie czasu na lekcje i przechodzenie profesorów z klasy do klasy. Ponadto powinien badać nauczycieli i uczniów, przeglądać ich prace pisemne, w niższych klasach sprawdzać umiejętność czytania. Wizytator powinien też wysłuchać ustnych uwag na temat używanych podręczników oraz zbadać stan biblioteki szkolnej⁵¹.

Na raporcie Czartoryskiego opierał się również Kazimierz Narbutt⁵². Chwaląc ten raport stwierdził, że każdy wizytator powinien stosować w swojej sprawozdawczości zaproponowany przez Czartoryskiego system raportowania. Ponadto przypomniał, że wizytator powinien sprawdzać, czy szkoła gromadzi wiadomości miejscowe, niezbędne do historii naturalnej, w tym nazwy ziół, narzędzi, ptaków i zwierząt. Uważał, iż niezbędne jest kontrolowanie kazań dla młodzieży, bowiem wiele zależy od nauki wiary i obyczajów. Proponował ułożenie wzoru tablicy dla sporządzania raportu⁵³.

Biorący udział w obradach Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych Józef Koblański⁵⁴ również podkreślił, iż raport A. K. Czartoryskiego jest wzorowy.

50 Potocki Roman Ignacy Franciszek (1750–1809), minister policji w 1791 r., marszałek wielki litewski w latach 1791–1794, minister policji w Straży Praw, marszałek Rady Nieustającej i członek Departamentu Interesów Cudzoziemskich Rady Nieustającej w 1779 r., członek Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1791, w latach 1781–1784 wielki mistrz Wielkiego Wschodu Narodowego Polski, polityk i działacz patriotyczny, publicysta, dramatopisarz, poeta, pedagog, historyk i tłumacz, Zofia Zielińska, Potocki Roman Ignacy Franciszek (1750–1809), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1984–1985, p. 1–17.

51 Hanna Pohoska, *op. cit.*, p. 42.

52 Daniel Kazimierz Narbutt (1738–1807), pijar, filozof, nauczyciel, tłumacz, profesor filozofii Collegium Nobilium. Studiował filozofię w Dąbrowicy, od 1759 r. filozofię i matematykę w Wilnie, a następnie w Rzymie. Działacz Komisji Edukacji Narodowej, przewodniczący Wydziału do spraw Szkół i Ksiąg Elementarnych. Przez konfederację generalną powołany do zasiadania w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych, Olgierd Narbutt, *Narbutt Daniel Kazimierz (1738–1807)*, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1977, p. 533–535.

53 Hanna Pohoska, *op. cit.*, p. 42–43.

54 Józef Koblański (1738–1798), poeta, tłumacz, pedagog, działacz edukacyjny. Studiował retorykę w Jarosławiu, filozofię w Kaliszu i we Lwowie. Od 1775 r. członek Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych, gdzie opiniował podręcznik nauk ścisłych, współpracował w przygotowaniu wypisów z autorów klasycznych dla klas V i VI oraz uczestniczył w pracach programowych, Edmund Rabowicz, Koblański Józef (1738–1798), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1967–1968, p. 152–154.

Uznał więc, że każdy wizytator powinien mieć przy sobie wydany zbiór *Ustaw*. Raport każdego wizytatora powinien być układany albo według tabeli, albo jako odpowiedzi na zawarte w nim pytania w punktach, na przykład: klasy, prefekt, profesorowie, dyrektorowie itp. On również polecał zbieranie wiadomości z historii naturalnej⁵⁵.

Czartoryskiego i jego raport chwalono jeszcze w jednym projekcie, którego autor nie jest jednak znany. Mógł to być, jak podaje Hanna Pohoska, Ignacy Potocki, Szczepan Hołłowczyc lub Adam Jakukiewicz. Podobnie jak raport Czartoryskiego, projekt podzielony został na dwie części: pierwsza dotyczyła obiektu wizyty, a druga – porządku wizyty. Ponieważ podstawą edukacji narodowej, wyjaśniał autor projektu, jest układ nauk publicznych i ekonomiki szkolnej, więc obiektem wizyt powinno być wszystko to, co zmierza do tego układu. Co do nauk będą to rodzaje nauk, sposób nauczania, rozkład zajęć, przełożeni, nauczyciele, uczniowie i ich postępy oraz obyczaje, personel pomocniczy i emeryci. Co do ekonomiki, obiektem będzie budynek, sale lekcyjne, kościół, ogród, wspólny stół.

Część drugą projektu, gdzie była mowa o porządku wizyty, autor podzielił na pięć czynności wizytatora. Czynność pierwsza polegała na przejrzaniu wszystkich 13 ksiąg szkolnych, druga to była sesja z personelem szkolnym, w trakcie której wizytujący powinien zadać 14 pytań dotyczących nauki i uczniów oraz 4 pytania dotyczące finansów. Czynność trzecia to wizytacja klas, czwarta – spotkanie z dyrektorami. Piąta czynność wiązała się z przygotowaniem raportu do Komisji, składającego się z tabeli z danymi dotyczącymi szkoły, nauczycieli i uczniów oraz z relacji dotyczącej przebiegu wizyty⁵⁶.

Zakończenie

Adama Kazimierza Czartoryskiego należy uznać za wybitnego wizytatora, bowiem nie tylko spełniał nałożone na siebie obowiązki, ale robił to tak wzorowo, że sporządzony przez niego formularz przebiegu wizytacji i raportów były przykładem dla innych. Przy tym sam fakt przyjęcia przez Czartoryskiego na siebie obowiązku wizytowania szkół, jak zauważyła H. Pohoska, podnosił w opinii publicznej status wizytatorów⁵⁷. Raport sporządzony przez A. K. Czartoryskiego w 1780 roku, uznany za wzorowy, zgodnie z decyzją Komisji posłużył jako wzór zaleceń, zawartych w rozdziale IV *Ustaw*⁵⁸. Rozdział ten był przełomem w

55 Hanna Pohoska, *op. cit.*, p. 43.

56 *Ibid.*, p. 45–46.

57 Hanna Pohoska, *op. cit.*, p. 257.

58 Rozdział IV *Ustaw*, zatytułowany jest „Wizyta zgromadzeń akademickich i szkół narodowych” i składa się z 27 punktów, określających szczegółowo przebieg wizyty oraz zadania, obowiązki i uprawnienia wizytatora. Zob.: *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, red. nauk. Kalina Bartnicka, Warszawa: Ministerstwo Edukacji Narodowej, 2015, p. 84–89.

dotychczasowej pracy wizytatorów. Znacznie rozszerzył zakres ich kompetencji w porównaniu z poprzednimi instrukcjami, lecz też istotnie zwiększył obowiązki. Był świadectwem rozległej wiedzy oraz troski Czartoryskiego o stan i rozwój szkół Rzeczypospolitej. Treść zamieszczonych w *Ustawach* zaleceń była bardzo istotna, bowiem przygotowane na ich podstawie raporty trafiały do Komisji, która z kolei brała je za punkt wyjścia przy opracowywaniu kolejnych rozporządzeń i instrukcji, regulujących funkcjonowanie systemu szkolnego. Tym samym miał A. K. Czartoryski wpływ na podniesienie poziomu organizacyjnego i naukowego szkół Komisji Edukacji Narodowej.

Źródła drukowane i literatura

- Bernoulli Johann, *Podróż po Polsce*, in: *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. Waclaw Zawadzki, Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy, 1963.
- [Bielski Jan], *Widok Królestwa Polskiego ze wszystkimi województwami, xięstwami i ziemiami, monarchiami i monarchiniami, iako też monarchów tychże i monarchin prawami, Rzeczypospolitej stanami i tychże stanów urzędami i uroczystymi, seymikow, seymu, senatu rad, związków, okazywań, pospolitego ruszenia, sądow, skarbu, woysk, w pokoiu, i wojnie zabawami. W krotkim zgoła, á rzeczywistym duchownego i świeckiego rządu opisie, rodowitym językiem polskim szkolney polskiej szlachetney młodzi wystawiony*, Poznań: Drukarnia Jezuitów, 1763.
- Gazeta Warszawska*, nr 48 z dnia 14 czerwca 1780. *Suplement*.
- Czartoryski Adam Kazimierz, *Początkowy abrys do plany edukacyi publicznej*, in: *Pisma i projekty pedagogiczne doby Komisji Edukacyi Narodowej*, wybór i oprac. Kamilla Mrozowska, Wrocław–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Heyking Karl H., *Wspomnienia z ostatnich lat Polski i Kurlandii 1752–1796*, in: *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. Waclaw Zawadzki, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1963.
- Koźmian Kajetan, *Pamiętniki*, cz. I (1780–1815), Warszawa: Wyd. Kazimiera Gadomska, 1907.
- Protokoły posiedzeń Komisji Edukacyi Narodowej 1773–1777*, wyd. Teodor Wierzbowski, zeszyt 37, Warszawa: z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1910.
- Protokoły posiedzeń Komisji Edukacyi Narodowej 1778–1780*, wyd. Teodor Wierzbowski, zeszyt 38, Warszawa: z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1913.
- Raporty generalnych wizytatorów z lat 1774–1782*, wyd. Teodor Wierzbowski, zeszyt 25, Warszawa: z zapomogi Kasy im. dr Józefa Mianowskiego, 1907.
- Ustawy Komisji Edukacyi Narodowej dla Stanu Akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, red. nauk. Kalina Bartnicka, Warszawa: Ministerstwo Edukacyi Narodowej, 2015.
- Beauvois Daniel, *Trójką ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005.
- Bednarski Stanisław, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933.
- Chrzanowski Ignacy, *Komisja Edukacyjna i jej posiew*, Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa, 1924.
- Cieśla Michał, *Dzieje nauki języków obcych w zarysie. Monografia z zakresu historii kultury*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.
- Dernałowicz Maria, *Portret Familii*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1990.
- Komisja Edukacyi Narodowej*, uzup. Ludwik Grzebień SJ, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy, 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień SJ, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1996.

- Frączyk Tadeusz, *Adam Kazimierz Czartoryski. Biografia historyczno-literacka na tle przemian ideowych polskiego Oświecenia*, Kraków: Księgarnia Akademicka, 2012.
- Jobert Ambroise, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773–1794)*, Wrocław-Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1979.
- Kukulski Zygmunt, *Pierwiastkowe przepisy pedagogiczne Komisji Edukacji Narodowej z lat 1773–1776*, Lublin: Lubelski Komitet Obchodu 150-ej rocznicy ustanowienia Komisji Edukacyjnej i zgonu St. Konarskiego, 1923.
- Lorens Beata, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*, Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2014.
- Miterzanka Mieczysława, *Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego, generała ziem podolskich*, Warszawa-Lwów: Nakładem Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego, 1931.
- Narbutt Olgierd, Narbutt Daniel Kazimierz (1738–1807), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXII, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1977, p. 533–535.
- Pohoska Hanna, *Wizytatorowie generalni Komisji Edukacji Narodowej*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1957.
- Popłatek Jan, *Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej*, uzup. L. Grzebień, Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973.
- Rabowicz Edmund, Koblański Józef (1738–1798), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1967–1968, p. 152–154.
- Staszewski Jacek, 1695–1795, in: H. Samsonowicz [et al.], *Polska na przestrzeni wieków*, wyd. II zmienione, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2006.
- Szybiak Irena, Sieć szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej, in: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, pod red. I. Stasiewicz-Jasiukowej, Wrocław-Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- Waniczkówna Helena, Czartoryski Adam Kazimierz Joachim Ambroży Marek, książę (1734–1823), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. IV, Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, p. 249–257.
- Zielińska Zofia, Potocki Roman Ignacy Franciszek (1750–1809), in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXVIII, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1984–1985, p. 1–17.

EWA KULA – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach. Kierownik Zakładu Historii Wychowania i Organizacji Szkolnictwa. Obszary zainteresowań: historia wychowania i oświaty, historia szkolnictwa w Królestwie Polskim i w Rosji.

E-mail: ewa.kula@ujk.edu.pl

ORCID: 0000-0002-9529-2143

ADOMO KAZIMIERO ČARTORISKIO ATLIKTO VOLUINĖS IR UKRAINOS MOKYKLŲ VIZITACIJOS REIŠMĖ TAUTINEI EDUKACINEI KOMISIJAI

EWA KULA

Kelcų Jano Kochanowskio universitetas

Podolės žemių generalinis seniūnas kunigaikštis Adomas Kazimieras Čartoriskis (1734–1823) buvo vienas iš aštuonių Tautinės edukacinės komisijos narių, Abiejų Tautų Respublikos seimo išrinktų į šią komisiją 1773 m. Straipsnyje bendrais bruožais pristatoma A. K. Čartoriskio biografija, išryškinant jo patirtį ir nuopelnus švietimo srityje. Pagrindinis tyrimo tikslas yra atskleisti 1780 m. A. K. Čartoriskio atliktos Ukrainos ir Podolės žemių departamento, iš kitų edukacinės sistemos administracinių vienetų išsiskyrusio tiek teritorijos dydžiu, tiek ir ugdymo įstaigų skaičiumi, mokyklų patikrinimo rezultatus bei aptarti šios vizitacijos reikšmę tolesnei Tautinės edukacinės komisijos veiklai. Atlikus patikrinimą A. K. Čartoriskio parengta ataskaita – povizitacinis raportas – buvo priimtas kaip pavyzdinis, o jame išskirti pagrindiniai punktai buvo įtraukti į 1783 m. Tautinės edukacinės komisijos parengtus „Nuostatus, skirtus akademiniam luomui ir mokykloms Respublikos kraštuose“.

Reikšminiai žodžiai: Adomas Kazimieras Čartoriskis (1734–1823), Tautinė edukacinė komisija, vizitacijos.